

αρχεία

ΠΗΓΕΣ ΓΝΩΣΗΣ,
ΠΗΓΕΣ ΜΝΗΜΗΣ

Αρχεία της
Βυζαντινής Αυτοκρατορίας

9

Για τις κύριες συλλογές πρωτότυπων βυζαντινών εγγράφων και... τα υποκατάστατά τους

Το Βυζάντιο (330-1453), το κράτος που διαδέχθηκε τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στην Ανατολή, ήταν, έως τον 14ο αιώνα, ένα ικανοποιητικά οργανωμένο κράτος με ισχυρούς γραφειοκρατικούς μηχανισμούς και παράδοση στη συστηματική τήρηση αρχείων, για πρακτικούς και όχι για ιστορικούς σκοπούς. Ήταν εξάλλου ένα κράτος που λειτουργούσε με βάση τη ρωμαϊκή νομοθεσία, δηλαδή σεβόταν και προστάτευε την ατομική ιδιοκτησία, σχετικό με την οποία ήταν και το περιεχόμενο ενός μεγάλου αριθμού εγγράφων. Κανένα, ωστόσο, από τα συγκροτημένα

κρατικά και εκκλησιαστικά αρχεία της Κωνσταντινούπολης, του πρωτεύοντος διοικητικού και εκκλησιαστικού κέντρου της αυτοκρατορίας, δεν σώζεται σήμερα ως σύνολο (μεμονωμένα έγγραφα απαντούν σε μονές, βιβλιοθήκες, μουσεία και άλλα ιδρύματα). Το ίδιο συμβαίνει άλλωστε και με τα αρχεία των διοικητικών και εκκλησιαστικών κέντρων των βυζαντινών επαρχιών αλλά και με τα ιδιωτικά αρχεία. Οι πόλεμοι, οι επιδρομές και η ξένη κατοχή των βυζαντινών εδαφών πριν και μετά από την Άλωση (1453), οι πυρκαγιές, οι πλημμύρες και η αμέλεια είναι οι βασικές

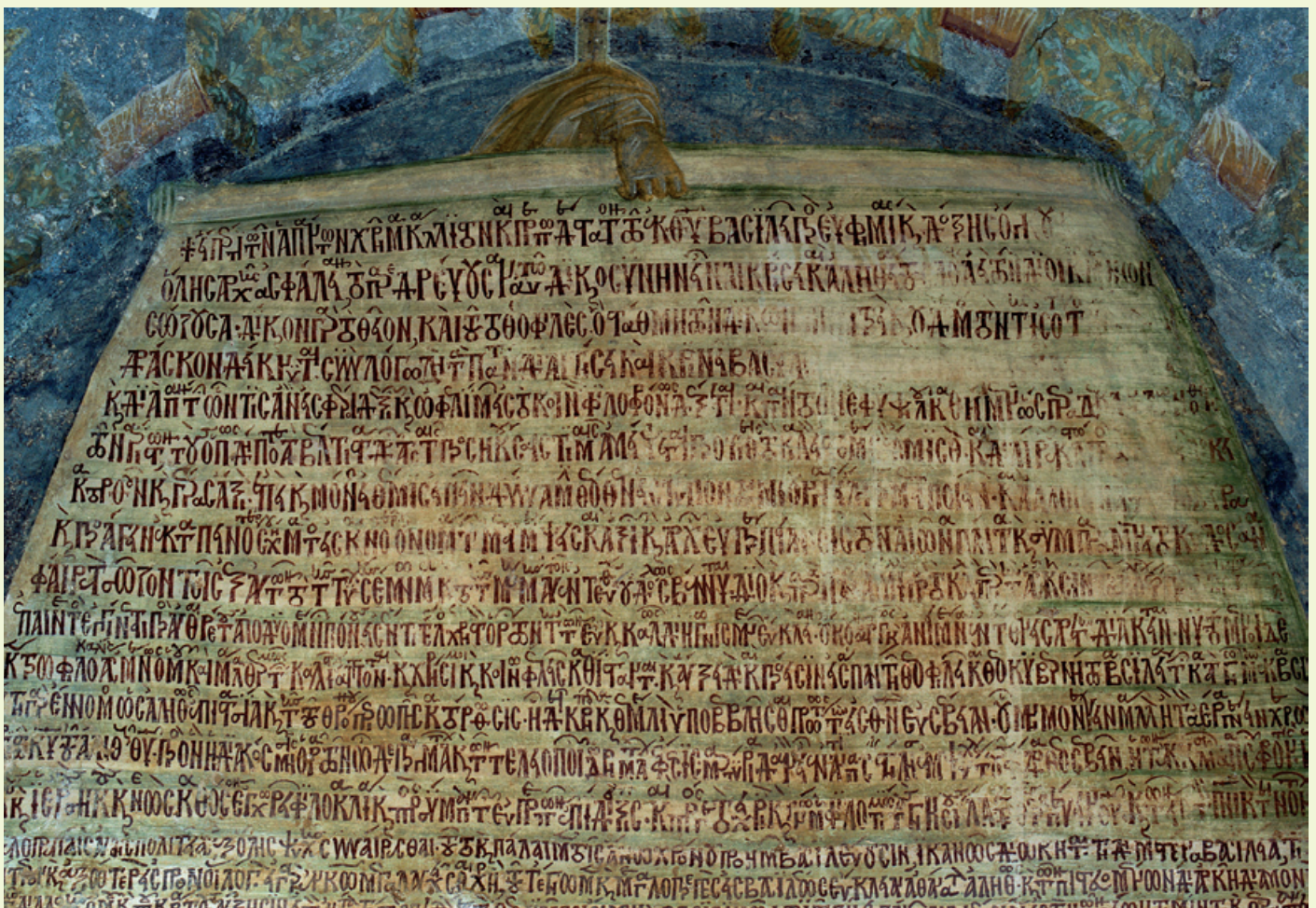

αιτίες για την απώλεια της πλειονότητας των βυζαντινών αρχείων. Από την άλλη πλευρά, όσο παράδοξο και αν ακούγεται, η επιθυμία των Βυζαντινών για εύρυθμη λειτουργία των αρχείων τους ευθύνεται επίσης για τον σχετικά μικρό αριθμό εγγράφων που περιέχονται στα ολιγάριθμα σωζόμενα βυζαντινά αρχεία. Η επιθυμία αυτή οδηγούσε συχνά σε νέες ταξινομήσεις του υλικού των αρχείων και εκκαθάρισή τους από έγγραφα που κρίνονταν άχρηστα.

Το ενδιαφέρον των Βυζαντινών για τη διασφάλιση του περιεχομένου των αρχείων τους διαπιστώνεται και από το γεγονός ότι συχνά, κυρίως σε μοναστήρια, αντέγραφαν συστηματικά σε κώδικες (δηλαδή σε χειρόγραφα βιβλία) όλα τα έγγραφα ενός αρχείου! Έχουν σωθεί αρκετοί τέτοιοι κώδικες με αρχαιακό χαρακτήρα, όπως του Πατριαρχείου (14ος-15ος αιώνας), της Νέας Μονής Χίου (11ος-15ος αιώνας), της Μονής Λεμβιώτισσας κοντά στη Σμύρνη (15ος αιώνας),

της Μονής της Μακρυνίτσας στο Πήλιο (13ος-14ος αιώνας), της Μονής του Τιμίου Προδρόμου κοντά στις Σέρρες (14ος αιώνας) κ.ά., και φυλάσσονται κυρίως σε βιβλιοθήκες με συλλογές χειρογράφων.

Ανάλογη πρόθεση διασφάλισης του περιεχομένου αρχειακών εγγράφων, αναφερόμενων σε κτήσεις και προνόμια, όπως για παράδειγμα χρυσοβούλων, εκκλησιαστικών πράξεων, βρεβίων (απογραφών), δωρεών, διαθηκών κ.ά., αντανακλά και η συνήθεια αντιγραφής του κειμένου τους, κατά τους μέσους και ύστερους βυζαντινούς χρόνους, σε τοίχους, κίονες, μαρμάρινες πλάκες ναών κ.α., δηλαδή σε όσο το δυνατόν ανθεκτικότερο υλικό. Στον Μυστρά, στους μαρμαρίνους κίονες της Μητρόπολης (14ος αιώνας) και στους τοίχους του νοτιοδυτικού παρεκκλησίου ή «Παρεκκλησίου των Χρυσοβούλων» του Αφεντικού (14ος αιώνας), έχουμε δύο ενδιαφέροντα υστεροβυζαντινά παραδείγματα αυτής της πρακτικής.

Αντίγραφο του χρυσοβούλου του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου σε τοιχογραφία (1314/15) του νοτιοδυτικού παρεκκλησίου στο Αφεντικό του Μυστρά.

Μοναστηριακά αρχεία. Το περιεχόμενο και η λειτουργία τους

Τα ολιγάριθμα βυζαντινά αρχεία, που έχουν διατηρηθεί έως σήμερα, είναι μοναστηριακά, και δη των μονών του Αγίου Όρους και των Μετεώρων, καθώς και της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο. Το αρχείο του κάθε μοναστηριού, το οποίο περιλάμβανε ως επί το πλείστον λυτά έγγραφα, αποτελούσε μία ξεχωριστή μονάδα που βρισκόταν μέσα στη βιβλιοθήκη του.

Τα σωζόμενα μοναστηριακά αρχεία περιέχουν έγγραφα που χρονολογούνται από τον 9ο έως τον 15ο αιώνα και μας πληροφορούν σχετικά με την ιστορία, την οργάνωση και την περιουσία των οικείων μοναστηριών. Ιδρυτικά έγγραφα, μοναστηριακά Τυπικά (δηλαδή οι εσωτερικοί κανονισμοί των μονών), διαθήκες ηγουμένων και γραπτές αποφάσεις προκρίτων μοναχών αποτελούν τα κύρια έγγραφα των

Το ιδρυτικό χρυσόβουλο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (Απρίλιος 1088). Αρχείο της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο.

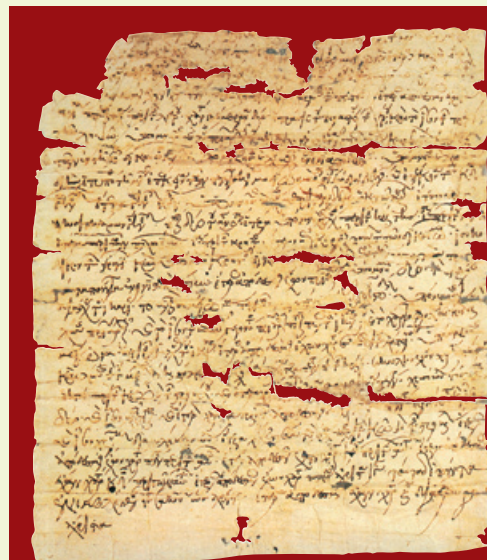
Χρυσόβουλο του Αλεξίου Γ΄ Κομνηνού (1195-1203). Αρχείο της Μονής Διονυσίου στο Άγιον Όρος.

αρχείων των μονών που σχετίζονται με την ίδρυση και λειτουργία τους. Άλλα αρχειακά έγγραφα των μοναστηριών περιέχουν αναγραφές βιβλίων, εικόνων και άλλων κειμηλίων ή και εργαλείων, τεκμηριώνοντας τα κινητά περιουσιακά στοιχεία τους. Έγγραφα των μοναστηριακών αρχείων αναφέρονται επίσης στην ακίνητη περιουσία των μονών, και δη σε αγοραπωλησίες, δωρεές, ανταλλαγές, συμβιβασμούς, διαθήκες, μακροπρόθεσμες ενοικιάσεις και κάθε είδους δικαιοπραξίες μεταξύ μονών και ιδιωτών. Στα μοναστηριακά αρχεία υπάρχουν εξάλλου και δημόσια έγγραφα, αυτοκρατορικά, υψηλών αξιωματούχων, κρατικών υπαλλήλων, δικαστηρίων, εκκλησιαστικών αρχών κ.ά., που αναφέρονται στις σχέσεις των μοναστηριών με τις αρχές, τους ιδιώτες ή άλλους μοναχούς. Τέλος, στα μοναστηριακά αρχεία κατέληγαν και ιδιωτικά αρχεία, εφόσον πολλοί από τους μοναχούς έφερναν μαζί τους και εμπιστεύονταν στο μοναστήρι τα προσωπικά τους έγγραφα.

Ο τρόπος οργάνωσης και τήρησης των μοναστηριακών αρχείων ήταν συγκεκριμένος και οριζόταν λεπτομερώς σε αρκετά *Τυπικά*. Στα σημαντικά μοναστικά καθιδρύματα υπήρχε ένας αρχειοφύλακας, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για την άρτια οργάνωση και εύρυθμη λειτουργία του αρχείου, το οποίο παρελάμβανε από τον προκάτοχό του με βάση λεπτομερή κατάλογο των εγγράφων (απογραφή) (... αὐτὸς δὲ ὁ ἐκκλησιάρχης καὶ τὰ βιβλία μέντοι καὶ χαρτῶα τῆς μονῆς δικαιώματα καὶ εἴ τι ἄλλο τῆς ἐκκλησίας ὀφείλει μετὰ ἀπογραφῆς παραλαμβάνειν καὶ σὺν ἐπιμελείᾳ φυλάττειν. Ὑποτύπωσις του οσίου Χριστοδούλου). Ο αρχειοφύλακας είχε την υποχρέωση να διατηρεί καλά τα έγγραφα, να τα φυλάσσει σε ασφαλή χώρο, να τα μετακινεί από τη θέση τους και να τα αερίζει τουλάχιστον μία φορά το χρόνο κ.ο.κ. Τέλος, ο αρχειοφύλακας διαχώριζε το «ενεργό» αρχείο από το «ανενεργό». Σχετικά με αυτή την πρακτική ιδιαίτερα διαφωτιστικό είναι ένα έγγραφο της Μονής Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο. Μας πληροφορεί ότι γύρω στο 1200 ο αρχειοφύλακας της μονής συνέταξε έναν κατάλογο 200 περίπου εγγράφων, κυρίως 12ου αιώνα, που τοποθετήθηκαν σε σάκους διότι κρίθηκαν ανενεργά (... ἐνεβλήθησαν εἰς τὰ

σακκούλια ὡς ἄχρηστα).

Αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό των σωζόμενων βυζαντινών αρχείων είναι ότι περιέχουν μικρό αριθμό πλαστών εγγράφων, παλαιότερων του 14ου αιώνα. Αυτό δεν οφείλεται τόσο στην εντιμότητα των Βυζαντινών όσο στον πολύπλοκο διοικητικό μηχανισμό της βυζαντινής πολιτείας. Κάθε περιουσιακό στοιχείο περνούσε από ενδελεχή κρατικό έλεγχο. Έτσι, αν και αρκετά άτομα ήθελαν να εξαπατήσουν τους συμπολίτες τους με πλαστά έγγραφα, δεν το επιχειρούσαν διότι γνώριζαν ότι αργά ή γρήγορα η απάτη τους θα αποκαλυπτόταν, εφόσον όλα τα έγγραφα περνούσαν από πολλαπλούς ελέγχους της διοίκησης. Συνεπώς, η κυκλοφορία πλαστών εγγράφων ήταν περιορισμένη τουλάχιστον έως τον 14ο αιώνα, οπότε, λόγω των δύο εμφύλιων πολέμων που προκλήθηκαν από μέλη της οικογένειας των Παλαιολόγων και των Κατακουζηνών με βασικό στόχο την άνοδό τους στο θρόνο (1321-1328 και 1341-1347), των εχθρικών επιδρομών και της κατάκτησης βυζαντινών εδαφών από ξένους, η διοίκηση έπαυσε να λειτουργεί ικανοποιητικά. Για τον λόγο αυτό τα περισσότερα πλαστά έγγραφα των αρχείων προέρχονται από τον 14ο αιώνα και εξής και αφορούν σε περιουσιακά δικαιώματα και προνόμια.

Έγγραφο με κατάλογο ανενεργών αρχειακών εγγράφων του αρχείου της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο (γύρω στο 1200). Αρχείο της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο.

Τα βυζαντινά αρχεία των μονών του Αγίου Όρους

Όλες οι μονές του Αγίου Όρους διατηρούν δικό τους αρχείο. Σε μερικές από αυτές, όπως για παράδειγμα στις μονές Μεγίστης Λαύρας, Ιβήρων, Βατοπεδίου και Χελανδαρίου, το βυζαντινό τμήμα του αρχείου τους περιέχει έγγραφα που ξεπερνούν τα 100 και ορισμένα από αυτά είναι ιδιαίτερης σημασίας και μεγάλης έκτασης. Στα περισσότερα αρχεία των αγιορειτικών μονών, όμως, το βυζαντινό τμήμα είναι σχετικά μικρό, περιορίζεται σε μερικές δεκάδες εγγράφων. Τέλος, σε άλλα, όπως στα αρχεία των μονών Σταυρονικήτα, Σιμωνόπετρας και Γρηγορίου, δεν σώζεται κανένα βυζαντινό έγγραφο. Αξίζει επίσης να αναφερθεί ότι στα αγιορειτικά αρχεία διατηρούνται και σλαβικά έγγραφα, κυρίως στη βουλγαρική Μονή Ζωγράφου, τη σερβική Μονή Χελανδαρίου και τη ρωσική Μονή Αγίου Παντελεήμονος. Υπάρχουν εξάλλου και ελληνικά έγγραφα που εκδόθηκαν

από σέρβους ηγεμόνες τον 14ο αιώνα, όταν είχαν καταλάβει τη Μακεδονία και το Άγιον Όρος. Συνολικά, στα αρχεία των αγιορειτικών μονών διατηρούνται 190 έγγραφα παλαιότερα του 1118 (έτος θανάτου του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού), 71 έγγραφα, που χρονολογούνται μεταξύ του 1118 και του 1258, και περί τα 844 έγγραφα της εποχής των Παλαιολόγων (1258-1453).

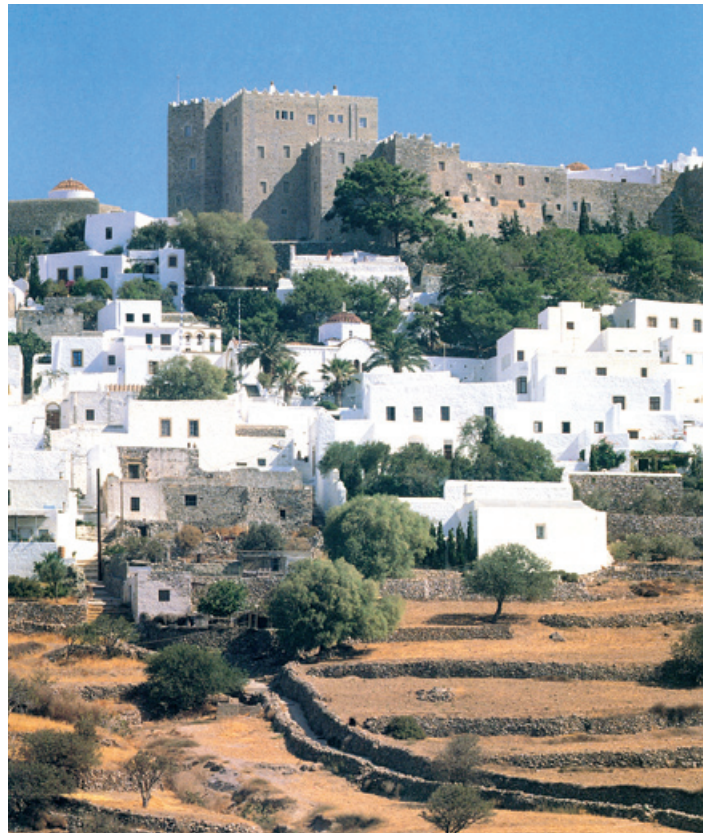
Άποψη του εσωτερικού της Μονής Χελανδαρίου στο Άγιον Όρος.

Το βυζαντινό αρχείο της Μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα

Το αρχείο της Μονής Μεταμορφώσεως ή Μεγάλου Μετεώρου είναι αρκετά πλούσιο σε έγγραφα βυζαντινών, μεταβυζαντινών και νεότερων χρόνων. Τον πυρήνα του βυζαντινού του τμήματος αποτελούν χρυσόβουλα, μητροπολιτικά έγγραφα, πατριαρχικά σιγίλια, προστάγματα και επιστολές. Ξεχωριστή θέση ανάμεσά τους έχουν το χρυσόβουλο του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου, του έτους 1336, υπέρ της Μονής Αγίου Γεωργίου των Ζαβλαντίων, και το χρυσόβουλο του σέρβου κράλη Στεφάνου Δουσάν, του 1348, υπέρ της ίδιας μονής. Τα σημαντικότερα από τα έγγραφα του αρχείου εκτίθενται σήμερα στο Μουσείο της Μονής.

Το βυζαντινό αρχείο της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο

Στο αρχείο της Μονής Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο, το οποίο άρχισε να συγκροτείται αμέσως μετά την ίδρυσή της, το 1088, από τον όσιο Χριστόδουλο, διατηρούνται σήμερα περίπου 150 βυζαντινά έγγραφα στο πρωτότυπο ή σε επικυρωμένα αντίγραφα βυζαντινών χρόνων. Πρόκειται για 35 έγγραφα του 11ου αιώνα, 27 του 12ου, 65 του 13ου και 6 του 14ου-15ου αιώνα. Σημαντική θέση στο αρχείο αυτό κατέχουν τα ιδρυτικά χρυσόβουλα και συνοδευτικά τους έγγραφα, όπως Πρακτικά παραδόσεως της νήσου Πάτμου στον όσιο Χριστόδουλο, καθώς και άλλα έγγραφα που αφορούν στη νεοσύστατη μονή και τις κτήσεις της. Εάν δε υπολογίσουμε και τα έγγραφα που δεν διατηρούνται, αλλά μας είναι γνωστά από το περιεχόμενο άλλων που έχουν διασωθεί, τότε καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι το σύνολο των αρχειακών εγγράφων της Μονής της Πάτμου θα πρέπει να ξεπερνούσε τα 500.

Άποψη της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο.

Η Μονή Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα σε σχέδιο του ρώσου προσκυνητή Β. Barskij (1745).

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε: Τα αρχεία είχαν σημαντική θέση στο Βυζάντιο, όπως και σε κάθε κράτος του οποίου ο πολιτισμός και η οργάνωση έχουν άμεση σχέση με τον γραπτό λόγο. Τα βυζαντινά αρχεία, που διατηρούνται ως σύνολα μέχρι σήμερα, είναι αποκλειστικά μοναστηριακά. Περιέχουν έγγραφα 9ου-15ου αιώνα που σχετίζονται με την περιουσία, τις δραστηριότητες και τα προνόμια των μονών. Τα περισσότερα έγγραφα αυτών των αρχείων έχουν εκδοθεί κατά τους παλαιολόγειους χρόνους (1258-1453), γεγονός που θα οφειλόταν και στην πολιτική αστάθεια που επικρατούσε σε αυτή την περίοδο και υπαγόρευε τη συστηματικότερη φύλαξη των γραπτών τεκμηρίων περιουσιακών στοιχείων και προνομίων.

Βιβλιογραφία

Βρανούση, Ε., «Το αρχείο των βυζαντινών εγγράφων», στο Α. Δ. Κομίνης (γεν. επιμ.), *Οι Θησαυροί της Μονής Πάτμου*, Αθήνα 1988, 331-338.

Kalopissi, S., «Church Inscriptions as Documents. Chrysobulls – Ecclesiastical Acts – Inventories – Donations – Wills», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας ΚΔ΄*, 2003, 79-88.

Οικονομίδης, Ν., «Τα ιστορικά αρχεία του Αγίου Όρους», στο *Θησαυροί του Αγίου Όρους, κατάλογος έκθεσης*, Θεσσαλονίκη 1997, 433-435.

Oikonomides, N., «Byzantine Archives of the Palaiologan Period, 1258-1453», στο R. Britnell (επιμ.), *Pragmatic Literacy, East and West, 1200-1330*, ΗΠΑ 1997, 189-197.

Σοφιανός, Α. Ζ., *Μετέωρα, Οδοιπορικό, Μετέωρα χ.χ.*

Γενική επιμέλεια:

Γεράσιμος Νοταράς, Επικεφαλής Ιστορικού Αρχείου Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος
Στέλλα Χρυσουλάκη, Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Τμήματος Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων και Επικοινωνίας ΥΠ.ΠΟ.Τ.

Επιμέλεια έκδοσης:

Εύη Πίνη, Αρχαιολόγος, Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων και Επικοινωνίας ΥΠ.ΠΟ.Τ.

Κείμενα:

Τζένη Αλμπάνη, Αρχιτέκτων - Ιστορικός της Τέχνης, Διεύθυνση Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων ΥΠ.ΠΟ.Τ.

Διορθώσεις κειμένων:

Φωτεινή Κορδού, Στέφανος Στεφάνου, Επιμελητές εκδόσεων, Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ

Ηλεκτρονική – καλλιτεχνική επιμέλεια:

Σπήλιος Πίστας, Γραφίστας, Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων και Επικοινωνίας ΥΠ.ΠΟ.Τ.

Εκτύπωση: ΚΕΘΕΑ Σχήμα και Χρώμα, παραγωγική μονάδα γραφικών τεχνών

Copyright © Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 2009

ISBN: 978-960-214-864-8, 978-960-88264-8-9

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΜΟΥΣΕΙΩΝ, ΕΚΘΕΣΕΩΝ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ